

IDEE

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 8/2013
ISSN 2082-5951

Katarzyna Balbuza
(Poznań)

PERSONIFIKACJA AETERNITAS NA MONETACH RZYMSKICH PROPAGUJĄCYCH IDEĘ WIECZNOŚCI CESARZA

Abstract

The paper analyzes the typology of imagery of *Aeternitas* in the coinage (from *Vespasian* to the *Tetrarchy*) propagating the concept of emperor's eternity. The iconography of *Aeternitas* is not homogenous, being characterised by an abundance and diversity of motifs and representations. One thing that would not change, a common denominator of sorts, was the figure of a woman in a long dress. Her attributes, however, did fluctuate and depending on their kind symbolised either cosmic eternity or renewable time (*phoenix*). *Aeternitas* personified by a woman in long dress, shown in *contrapposto*, holding a radiant sun and moon was introduced on the reverses of coins in the *Flavian* period and continued to appear until *Hadrian*. During that time, the astral attributes would be exchanged for other devices, but although these insignia changed over time, the figure in a long tunic remained, as a permanent and originally Roman element in the iconography of female personifications of the Roman Empire.

Key words

iconography, *Aeternitas Augusti*, Roman numismatics, ideology

Zainteresowanie ikonografią rzymskich namonetarnych personifikacji pojęć abstrakcyjnych, w tym *Aeternitas*, datuje się na XIX stulecie. Pierwszą poważniejszą próbę analizy mennictwa poświęconego *Aeternitas* podjął w 1844 roku Ernst Toelken¹, jednak szczególnie duży wkład do omawianej kwestii wniósł Georg Wissowa, który w swym monumentalnym, już klasycznym dziele pt. „Religion und Kultus der Römer”, w podrozdziale poświęconym personifikacjom pojęć abstrakcyjnych zaapelował o „genaue Untersuchung” utrwalonej na monetach i zabytkach sztuki ikonografii personifikacji pojęć abstrakcyjnych oraz ich atrybutów. Postulat ten określił jako „dringend erforderlich” w celu poznania i zrozumienia rzymskiej „Bildersprache”². Kolejne lata, zwłaszcza pierwsza połowa XX wieku, przyniosły znaczny postęp w badaniach nad koncepcją *Aeternitas* w mennictwie rzymskim i nie tylko. Wśród tych prac na szczególną uwagę zasługuje dysertacja Wilhelma Koehlera, „Personifikationen abstrakter Begriffe auf römischen Münzen”³, która stanowi pierwszą poważną próbę systematyzacji badań nad omawianym zagadnieniem, otwierając tym samym drogę do dalszych prób w tej dziedzinie⁴.

Uosobiona *Aeternitas* pojawia się w mennictwie rzymskim dopiero za We-spazjana (wykształcony wówczas wzorzec przedstawiał personifikację żeńską w długiej sukni i welonie, trzymającą w swych dłoniach głowę słońca i księżyca) — późno, biorąc pod uwagę obecność konceptu w innych ówczesnych

¹E.H. Toelken, Über die Darstellung der Vorsehung und der Ewigkeit (Providentia und Aeternitas) auf römischen Münzen, Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde 3, 1844, s. 161–194. Por. też R. Engelhard, De personificationibus quae in poesi atque arte romanorum inventur, Diss. Göttingae 1881; W.H. Roscher, Aeternitas, [w:] Ausführlicher Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie I, 1, Leipzig 1884–1886, s. 88; E. Aust, Aeternitas, Paulys Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (=RE) I, 1894, s. 694–696.

²G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München 1902, s. 271–280, szczeg. s. 280.

³W. Koehler, Personifikationen abstrakter Begriffe auf römischen Münzen, Königsberg 1910, s. 23–43.

⁴Por. D. Mannsperger, ROM. ET AVG. Die Selbstdarstellung des Kaisertums in der römischen Reichsprägung, ANRW II, 1, 1974, s. 963–967; F. Gneccchi, Coin Types of Imperial Rome, Chicago 1978, s. 37–39; G. Belloni, Aeternitas, [w:] Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae I, 1982, s. 244–249; R. Turcan, Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'éternité, [w:] Roma Constantinopoli, Mosca. Atti del I Seminario Internazionale di Studi storici, Napoli 1983, s. 27–30; H.L. Axtell, The Deification of Abstract Ideas in Roman Literature and Inscriptions, New Rochelle, New York 1987, s. 33–34. Por. cenne zestawienie typologiczne autorstwa F. Schmidt-Dick, Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus, I: Weibliche Darstellungen, Wien 2002, s. 17–22.

środkach przekazu i popularność od czasów schyłkowej republiki⁵, a następnie zdomowić na monetach przez kolejne trzy stulecia (aż do czasów Maksymiana). Będzie przywoływana tylko w kontekście wieczności cesarskiej (legenda *Aeternitas Augusti* lub *Aeternitas*), bez bezpośrednich nawiązań do idei *Aeternitas Imperii*, zarówno w odniesieniu do cesarza żyjącego (lub członków jego rodziny) i jego pretensji do pośmiertnej konsekracji, jak i cesarza lub członków domu cesarskiego już konsekrowanych. Wraz z innymi ideami abstrakcyjnymi, bądź cnotami cesarskimi, będzie w swej postaci uosobionej współtworzyć obraz „wiecznego” princepsa w mennictwie cesarzy, cesarzowych i uzurpatorów. Więcej niż połowa władców propagujących ideę wieczności cesarskiej zrezygnowała w swym namonetarym programie ikonograficznym z propagowania idei wieczności cesarza za pośrednictwem personifikacji Wieczności, przestając na jednoznacznych legendach i towarzyszących im symbolach (często kojarzonych z aktem konsekracji, wieczności, z mitami założycielskimi Rzymu: świętynia, tron, gwiazdy (w tym księżyc i słońce), wilczyca karmiąca bliźnięta, Dioskurowie Kastor i Polluks, walka Rzymian z Sabinami), personifikacjach bóstw z definicji wiecznych (Junona, Fortuna, Wiktoria, Ceres, Wenus, Sol, Saturn, Diana), cnót, abstrakcji (*Providentia*, *Pietas*), wizerunkach cesarzy (cesarze III wieku: Gordian III, Walerian, Galien, Tacyt; uzurpatorzy: Postumus), bądź defikowanych członków rodziny panującej (Faustyna Starsza, Faustyna Młodsza) czy zwierzętach (słoń). Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że ze względu na niejednołatość w sferze ikonografii *Aeternitas*, wiele wzorów przedstawionych, zwłaszcza w zespole monet konsekracyjnych ku czci Faustyny Starszej, wynika się próbom jednoznacznej klasyfikacji.

Propagowanie wizerunku personifikowanej *Aeternitas*, który zagościł w mennictwie rzymskim w drugiej połowie I wieku n.e., nastąpiło, jak zauważono wyżej, za sprawą Wespazjana. Proces ten poprzedziła zapowiedź werbalna w postaci hasła AETERNITAS PR SC, które pojawiło się we wczesnej fazie pryncypatu Wespazjana, w ramach drugiej emisji serii sesterców wybitych

⁵Pierwszym propagatorem terminu *Aeternitas* był Ciceron, który używał go w sposób jednoznaczny w odniesieniu do podmiotu historycznego, jakim jest państwo rzymskie. Odpowiednie referencje źródłowe u S. Luciani, *Δάτιον à aeternitas*: le transfert de la notion d'éternité chez Cicéron, *Ars Scribendi* 4, 2006, s. 1. Zob. też W. Germentz, *Laudes Romae*, Diss. Rostock 1918, s. 40–46; H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, *Hermes* 77, 1942, s. 316–320; J. Vogt, *Ciceros Glaube an Rom*, Darmstadt 1963, s. 72–101; R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 12–14; M.D. Dopico Caínzos, *Una aproximación al significado de aeternitas en Cicerón*, *Res Publica Litterarum* 19, 1996, s. 45–58; eadem, *Aeternitas rei publicae como programa político en Cicerón*: el ejemplo del Pro Marcello, *Athenaeum* 85, 2, 1997, s. 391–408.

Fot. 1. RIC II, 1, Vespasian, 838. Aureus, 838. Rzym, 76 n.e. Aw.: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG; Głowa Wespazjana w wieńcu laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS; *Aeternitas* stojąca i; trzyma głowy słońca i księżycy, u jej stóp ołtarz. © The Trustees of the British Museum

przez senat w mennicy rzymskiej u schyłku 70 roku. Ich ikonografia formułowała ideę wieczności społeczeństwa rzymskiego, kojarząc ją z cesarzem oraz integralną cechą jego wizerunku, jaką była zwycięskość (bogini zwycięstwa Wiktoria trzyma gałązkę palmową i wręcza Wespazjanowi dzierżącemu włócznie *palladium*)⁶. Zapowiedziana w ten sposób idea doczekała się formy wizualnej dopiero siedem lat później, za to w serii monet cesarskich. Rewersy aureusów emitowanych bądź to w swoim imieniu, bądź wspólnie z Tytusem, Wespazjanem bądź zaopatrzyć zarówno w hasło AETERNITAS, jak i ikonografię: personifikacja wieczności otrzymała postać kobiecą, odzianą w długą suknię. *Aeternitas* z głową przykrytą welonem stoi przed zapalonym ołtarzem, trzymając w obu dłoniach głowy słońca i księżycy (fot. 1)⁷. Tytus, syn i współrządca Wespazjana, póki rządził wraz z ojcem, póty kontynuował ów wzór przedstawieniowy. Na rewersach aureusów kazał umieścić to samo hasło AETERNITAS i identyczną ikonografię⁸. Jednakże na senackich monetach, wybitych po objęciu przez niego władzy, zmieniono *Aeternitas* zestaw atrybutów. Słońce i księżyc zastąpiono berłem i *cornucopiae*, natomiast postać kobieca, choć nadal w pozie stojącej, stawia swą lewą stopę na globie (fot. 2). Nowa ikonografia została wprzód

⁶The Roman Imperial Coinage (=RIC) II, 1, Vespasian, 32 (S).

⁷RIC II, 1, Vespasian, 838–839; 856; 866–867 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/20.

⁸RIC II, 1, Vespasian, 856; 866 (Au).

Fot. 2. RIC II, 1, Titus, 220. As, Rzym, 80–81 n.e. Aw.: IMP T CAES VESP AVG P M TR P COS VIII; Głowa Tytusa w wieńcu laurowym, l. Rew.: AETERNI AVGVST SC; *Aeternitas* stojąca prz.; trzyma berło i *cornucopiae*, lewa stopa na globie. © The Trustees of the British Museum

umieszczona w serii konsekrycyjnych asów ku czci Wespazjana. Jej zmianę można tłumaczyć specyficznym, konsekrycyjnym charakterem serii, jednakże Tytus pozbawia nas złudzeń. W tym samym przedziale czasowym (tj. 80–81) identyczny wzór przedstawieniowy umieścił na serii asów senackich⁹. Nowe brzmienie legendy, propagowane na wszystkich asach Tytusa, stanowiło doprecyzowanie idei, jaką starano się ugruntować: *Aeternitas Augusti*. Cechę wieczności przypisano wprost cesarzowi. Tytus odważył się tym samym na krok, którego Wespazjan, kierując się zbytnią byc może ostrożnością, poniechał. Za Domicjana, który poszedł szlakiem wytyczonym przez Tytusa w odniesieniu do propagowania wieczności cesarskiej, ilość numizmatycznych odniesień do *Aeternitas* uległa wielokrotnieniu, lecz nie od razu. Dopiero na monetach senackich sygnowanych jedenastym konsulem (85 r.), w ramach drugiej i trzeciej emisji, rewersy dupondiusów i asów z mennicy rzymskiej zaczęły głosić tę samą odważną myśl: AETERNITATI AVGVST SC/ AETERNITATI AVGVSTI SC. Domicjan powrócił jednocześnie do tradycyjnej wespazjanowej ikonografii (z tą różnicą, że znika ołtarz)¹⁰.

⁹RIC II, 1, Titus, 380–381 (As); 217–223 (As)=Schmidt-Dick, f1B/02. Warianty legend rewersu: AETERNIT AVGVST SC/ AETERNIT AVGVST SC/ AETERNIT AVGVSTI SC/ AETERNITAS AVGVST SC.

¹⁰RIC II, 1, Domitianus, 366 (Dp); 375–376; 411 (As).

Fot. 3. RIC II, Trajan, 91. Denar, Rzym, 103–111 n.e. Aw.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; Głowa Trajana w wienku laurowym, pr. Rew.: COS V P P Q R OPTIMO PRINC AET AVG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma głowy słońca (w pr. ręce) i księżycyca (w l. ręce). © The Trustees of the British Museum

Ów flawiuszowy typ ikonografii *Aeternitas* rozpowszechniany na monetach wszystkich trzech przedstawicieli nowej dynastii stanie się odtąd w numizmatyce modny i obok innych wzorów przedstawieniowych wieczności używany aż do połowy II wieku. Z powodzeniem będą go lokowali na swoich monetach Trajan i Hadrian, zawsze i tylko w odniesieniu do propagowanej idei wieczności cesarza (z tą różnicą, że na niektórych monetach *Aeternitas* została przedstawiona frontalnie)¹¹. Pierwszy z wymienionych propagował wieczność cesarską za pomocą legend AET AVG i AETERNITAS na denarach z okresu piętego i desygnacji na szósty konsulat (1–13 stycznia 103 r. i od października 111 do stycznia 112)¹², wybijanych w mennicy cesarskiej w Rzymie (fot. 3). Podobnie Hadrian, od 118 r., a następnie przez cały okres rządów, wybijał monety propa-

¹¹Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 334 nn.; A. Lichtenberger, *Severus Pius Augustus. Studien zur sakralen Repräsentation und Rezeption der Herrschaft des Septimius Severus und seiner Familie* (193–211 n. Chr.), Leiden, Boston 2011, s. 226.

¹²Datacja wg D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996, s. 123.

¹³RIC II, Trajan, 91: AET AVG COS V P P SPQR OPTIMO PRINC (D); RIC II, Trajan, 229; 241–242: AET AVG SPQR OPTIMO PRINC (D); RIC II, Trajan, 92: AETERNITAS COS V P P SPQR OPTIMO PRINC (D).

Fot. 4. RIC II, Hadrian, 38. Denar, 118 n.e. Aw.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; Głowa Hadriana w wieńcu laurowym, pr. Rew.: P M TR P COS II AET AVG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma głowy słońca (w pr. ręce) i księżycy (w l. ręce). © The Trustees of the British Museum

gujące ideę *Aeternitas Augusti*, wyposażone w znaną już ikonografię (fot. 4)¹⁴. Zmiana w owym języku obrazowym *Aeternitas* nastąpiła w drugiej połowie II wieku n.e. Antoninus Pius dodał personifikacji nowe atrybuty (choć należy pamiętać, że ta imponująca zmiana stylistyki była, między innymi, rezultatem propagowania idei *Aeternitas* w związku z konsekracją). W zespole aureusów, denarów i asów, wybijanych przez cały okres rządów cesarza, *Aeternitas* przedstawiano z globem, globem i berłem, globem i welonem (fot. 5), głową słońca i berłem, z kaduceuszem i feniksem na globie. I choć wymienione monety zostały wybite poza serią konsekracyjną, niektórzy badacze, co nie do końca przekonuje, łączą je z konsekracją Hadriana i Faustyny Starszej. Na taki właśnie kontekst zdają się bowiem wskazywać niektóre atrybuty, jak np. feniks, traktowany w Rzymie jako symbol *Aeternitas* i władzy nad światem. Feniks ponadto przynależał do sfery konsekracji¹⁵. Niezależnie od tego, czy przychy-

¹⁴RIC II, Hadrian, 38; 48; 81; 114–115 (D); 597 a–d (Dp); 744 (S).

¹⁵RIC III, Antoninus Pius, 18–19 (Au). Seria ta, wybita w ramach pierwszej emisji (leg. AVG PIVS P M TR P COS II) dotyczyła, zdaniem Harolda Mattingly'ego oraz Edwarda Sydenhama (RIC III, Antoninus Pius, s. 5), konsekracji Hadriana. RIC III, Antoninus Pius, 61A (D); 832 (a, b)=Schmidt-Dick, f1A/01; 833; 1051 (As), zdaniem tych samych badaczy (RIC III, Antoninus Pius, s. 7 nn.) natomiast, to monety wyemitowane w związku z konsekracją Faustyny Starszej. RIC III, Antoninus Pius, 114; 125 (D). Na temat symboliki feniksa P.N. Schulten, *Die Typologie*

Fot. 5. RIC III, Antoninus Pius, 125. Denar, Rzym, 145–161 n.e. Awers: ANTONINVS AVG PIVS P COS III; Głowa Antoninusa Piusa w wienku laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma glob (w pr. ręce), lewą ręką unosi welon nad głową. © The Trustees of the British Museum

limy się do zdania autorów katalogu „The Roman Imperial Coinage”, różnorodność typów ikonograficznych w mennictwie Antoninusa Piusa zdumiewa, zwłaszcza gdy dodamy do nich ogromny wachlarz typów przedstawień z serii konsekracyjnej ku czci Faustyny Starszej. Być może także w nawiązaniu do jej konsekracji zostały wybite denary Faustyny Młodszej, żony Marka Aureliusza. Ich rewersy zawierały wybite denary Antoninusa Piusa motyw ikonograficzny *Aeternitas* trzymającej glob i rozpościerającej welon nad głową¹⁶. Owa drugowieczna zmiana stylistyki wynikała być może z faktu wyparcia wpływów wschodnich przez pierwiastki typowo rzymskie¹⁷. Dotyczy to zarówno grupy monet propagujących samą *Aeternitas*, jak i zespołu monet konsekracyjnych wybitych ku czci boskiej Faustyny Starszej w latach 141–161¹⁸. Wśród serii

der Römischen Konsekrationsprägungen, Frankfurt 1979 (=Schulten), s. 107 n.; A. Alexandridis, Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Julia Domna, Mainz 2004, s. 16.

¹⁶RIC III, Marcus Aurelius, 667 (D).

¹⁷Por. H. U. Instinsky, Kaiser und Ewigkeit, s. 337.

¹⁸RIC III, Antoninus Pius, 344–355 (Au/ D/ Q); 1099–1115 (S); 1154–1168 (Dp/ As); BMC IV (=Coins of the Roman Empire in the British Museum), 487 (D); F. Gneccchi, I medaglioni romani descritti ed illustrati da Francesco Gneccchi, Milano 1912 (=Gneccchi), II, Faustina Seniore, 1–2, s. 24. Por. K. Balbuza, Avgvsta in aeternitate. Motyw wieczności w mennictwie konsekracyjnym Antoninusa Piusa ku czci Faustyny Starszej, [w:] E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon,

Fot. 6. RIC III, Antoninus Pius, 1164. As, Rzym, 141–161 n.e. Aw.: DIVA FAVSTINA; Głowa Faustyny Starszej w diademie, pr. Rew.: AETERNITAS S C; *Aeternitas (Providentia?)* stojąca l; prawa ręka wyciągnięta, w lewej glob. © The Trustees of the British Museum

konsekracyjnej liczącej kilkadziesiąt typów monet personifikacja Wieczności była przywoływana często, przy czym trzeba zaznaczyć, że w przypadku wielu monet z ogromnego zespołu typów i przedstawień, trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcia, z jakim bóstwem lub cnotą mamy do czynienia. Charakterystyczne pozy *Aeternitas* są następujące: uniesiona ku górze prawa ręka i gest podciągania szaty lewą ręką¹⁹, uniesiona ręka, w drugiej ręce pochodnia²⁰, glob (fot. 6)²¹, gest poprawiania welonu i glob w ręce, płaszcz rozpostarty nad głową²², feniks otoczony aureolą w dłoni, przy jednoczesnym unoszeniu szaty lewą

S. Sprawski (red.), *Hortus Historiae*. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin, Kraków 2010, s. 393–410; eadem, *La conception d'Aeternitas dans le monnayage de consécration romain de l'époque du principat*, *Palamedes* 6, 2011, s. 93–108.

¹⁹RIC III, Antoninus Pius, 367=Schmidt-Dick, f1A/01 (Au). P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*. Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius, Stuttgart 1937, s. 101: „Diese Geste der gehobenen Hand wird auf eine Reihe von Aeternitas-Darstellungen wiederholt und muss deshalb als kennzeichnend für die Aeternitas-vorstellungen betrachtet werden”.

²⁰RIC III, Antoninus Pius, 361 (Au/ D)=Schmidt-Dick, f1A/06.

²¹RIC III, Antoninus Pius, 1164 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1E/01.

²²RIC III, Antoninus Pius, 351 (D); 1106 (S); 1158 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/13; f1E/05. Obecność globu sugeruje, że chodzić mogło również dobrze o *Providentia*, choć glob uchodzi też za symbol wieczności.

Fot. 7. RIC III, Antoninus Pius, 349a. Aureus, Rzym, 141–161 n.e. Aw.: DIVA FAVSTINA; Głowa Faustyny Starszej w diademie, pr. Rew.: AETERNITAS; Fortuna stojąca l.; w prawej ręce patera, w lewej ster na globie. © The Trustees of the British Museum

ręką²³. Niekiedy *Aeternitas* przedstawiano w pozie siedzącej; w jej prawej ręce spoczywał feniks na globie, w lewej berło²⁴. Często nie mamy jednak pewności, czy wyobrażona na monetach postać kobieca to *Aeternitas*, jej atrybuty lub gesty są bowiem charakterystyczne dla innych bóstw lub personifikacji. Jedną z nich jest *Pietas*; przedstawiona na rewersie postać kobieca w lewej ręce trzyma pojemnik z kadzidłem, jej prawa ręka jest uniesiona²⁵, niekiedy stoi przy ołtarzu i trzyma pojemnik z kadzidłem²⁶, bądź trzyma paterę oraz berło, stojąc obok zapalonego ołtarza. Ostatni z wzorów przedstawieniowych *Aeternitas* zdaje się typowy nie tylko dla *Pietas*, lecz także dla ikonografii *Clementia* i *Salus*²⁷. W sytuacji, gdy gestowi uniesionej ręki towarzyszy berło trzymane w drugiej dłoni, zachodzi ewentualność, że mamy do czynienia z gestyką typową dla Junony, choć typ ten, zdaniem Paula Stracka, ze względu na uniesioną dłoń zdaje się wskazywać na *Aeternitas*²⁸. Jeśli zawaolowana postać kobieca

²³RIC III, Antoninus Pius, 347 (D); 1105 (S); 1157 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/17.

²⁴RIC III, Antoninus Pius, 1103–1104 (S); 1156 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f5A/02.

²⁵RIC III, Antoninus Pius, 1162 (D)=Schmidt-Dick, f1A/03.

²⁶RIC III, Antoninus Pius, 1161 (D)=Schmidt-Dick, f1A/04; 1127 (S)=Schmidt-Dick, f1A/05.

²⁷Strack, 1275 (S) =Schmidt-Dick, f1A/25.

²⁸RIC III, Antoninus Pius, 365 (Au); 1177 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/07. Por. RIC III, Antoninus Pius, 344 (Au/ Q/ D); 345 (D); 1102 (S); 1155 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1E/02.

trzyma kłosa zboża i pochodnię²⁹, lub berło i pochodnię³⁰, bądź tylko pochodnię, podciągając przy tym szatę³¹ — ludzaco przypomina Ceres. W przypadku, gdy w prawej ręce trzyma glob, w lewej ster³² lub zamiast globu dzierży paterę (fot. 7)³³, kojarzy się zdecydowanie z Fortuną. Obecność globu i berła w dłoniach kobiecej postaci przypomina natomiast ikonografię *Providentia*³⁴, zaś jabłko (glob?) w dłoni i wsparcie lewej ręki na tarczy sugeruje identyfikację z Wenus³⁵. W sytuacji, gdy postać kobieca składa ofiarę na ołtarzu, trzyma paterę i pochodnię, przywodzi na myśl Westę³⁶. Z kolei, gdy jedynym atrybutem jest berło, lecz postać kobieca unosi rękę ku welonowi, pojawia się skojarzenie z *Pudicitia*³⁷. Takie atrybuty, jak *lunula* na głowie *Aeternitas*, płaszcz gwiaździsty rozpostarty nad głową i pochodnia w ręce, sugerują podobieństwo do przedstawień Diana–Luna³⁸. W kilku przypadkach postać kobieca została wyobrażona w *biga*; w tej sytuacji zachodzi możliwość utożsamienia jej z Luną, Kybele lub Dianą³⁹. Interesującym wzorem przedstawieniowym jest uskrzydłona postać kobieca (*Aeternitas?*), unosząca w niebiosa boską Faustynę, trzymającą berło⁴⁰, czy też postać kobieca (*Aeternitas?*, Italia?), która siedzi na gwiaździstym globie; jedną rękę wyciąga przed siebie, w drugiej trzyma berło⁴¹. Podobne monety, tak pod względem treści, jak i intencji, wybito w latach 176–180 dla Faustyny Młodszej, żony Marka Aureliusza. Zespół monet wchodzący w skład

²⁹RIC III, Antoninus Pius, 360 (D); 1099 (S); 1116–1117 (S); 1169 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/08. Por. też RIC III, Antoninus Pius, 357 (Au); 1120 (S; 1174 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/10.

³⁰RIC III, Antoninus Pius, 356 (Au/D); 403 (Au); 1173 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/11.

³¹RIC III, Antoninus Pius, 362 (D)=Schmidt-Dick, f1E/04.

³²RIC III, Antoninus Pius, 348 (Au/D); 1107 (S); 1160 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/14.

³³RIC III, Antoninus Pius, 349 (a, b) (Au); 372 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/24.

³⁴RIC III, Antoninus Pius, 350 (a, b) (Au/D); 1108 (S); 1163 (a) (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/15.

³⁵RIC III, Antoninus Pius, 366 (Au) =Schmidt-Dick, f1A/16.

³⁶RIC III, Antoninus Pius, 1130 (S); 1187 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f1A/23.

³⁷RIC III, Antoninus Pius, 346 (a, b) (D)=Schmidt-Dick, f1D(B)/01.

³⁸RIC III, Antoninus Pius, 1183 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f2A/01.

³⁹RIC III, Antoninus Pius, 405 (Au)=Schmidt-Dick, f10A/01; 1114 (S); 1167 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f10A/02; 1131 (S)= Schmidt-Dick, f10B/01.

⁴⁰RIC III, Antoninus Pius, 1132 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01. Przypuszczenie Schmidt-Dick (ibidem). Paul Strack (P. Strack, Untersuchungen, s. 89) identyfikuje lecącą postać jako Wiktorię.

⁴¹RIC III, Antoninus Pius, 1159 (Dp/As)=Schmidt-Dick, f5A/01.

emisji konsekrajnej, którą na rozkaz cesarza i senatu wybito w srebrze, brązie i miedzi, jest mniejszy w porównaniu z emisjami konsekrajnymi Faustyny Starszej. Rewersy monet zaopatrzone w identyczną legendę: AETERNITAS/AETERNITAS SC, natomiast ich ikonografia, choć w dużym stopniu powiela wzorce Antoninusa Piusa (ofiara na ołtarzu; patera i pochodnia jako atrybuty postaci kobiecej utożsamionej z Węstą⁴²; uskrzydłona postać kobieca (*Aeternitas*?), unosząca w niebiosa boską Faustynę, trzymającą berło⁴³, *Aeternitas* w welonie w pozycji siedzącej, trzyma feniksa na globie i berło⁴⁴), to jednak odznacza się też pewną innowacyjnością. Personifikacja *Aeternitas* ustawiona frontalnie bądź to poprawia welon i trzyma pochodnię⁴⁵, bądź trzyma feniksa na globie i wspiera się na kolumnie⁴⁶. Choć Marek Aureliusz swoje nawiązania namonetne do *Aeternitas* wyczerpał we wspomnianej serii konsekrajnej ku czci Faustyny Młodszej⁴⁷, to ona sama za życia kazała wybić denary z hasłem AETERNITAS i personifikacją, której atrybutem jest występujący wcześniej glob oraz welon rozpostarty nad głową⁴⁸.

Pesceniusz Niger⁴⁹ i panujący na przełomie II i III wieku Septymiusz Sewer⁵⁰ przypisali sobie wieczność kosmiczną przez umieszczenie na swych monetach opatrzonej legendą AETERNITAS AVG symboli gwiazdnych (Księżyc i siedem gwiazd). Już jednak Heliogabal i Sewer Aleksander, promując wieczność cesarską, powrócili do sposobu obrazowego w wyrażaniu tej idei. Denary Heliogabala z mennicy antiocheńskiej, z nieznanego roku, głoszą na rewersach AETERNITAS AVG oraz przedstawiają znane już dobrze w języku symbolicznym kobiece ucielesnienie Wieczności, stojącej przed ołtarzem i trzymającej paterę i berło⁵¹, na-

⁴²RIC III, Marcus Aurelius, 741–742 (D)=Schmidt-Dick, f1A/23. Por. identyczną ikonografię u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1130 (S); 1187 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/23.

⁴³RIC III, Marcus Aurelius, 1699 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01. Por. analogicznie u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1132 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01.

⁴⁴Por. RIC III, Marcus Aurelius, 1696 (S)=Schmidt-Dick, f5A/02. Identycznie u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1103–1104 (S); 1156 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f5A/02.

⁴⁵RIC III, Marcus Aurelius, 738–739 (D); 1691–1692 (S)=Schmidt-Dick, f1E/03.

⁴⁶RIC III, Marcus Aurelius, 740 (D); 1693 (S)=Schmidt-Dick, f1A/18.

⁴⁷RIC III, Marcus Aurelius, 738–740 (D); 1691–1699 (S/ As).

⁴⁸RIC III, Marcus Aurelius, 667 (D).

⁴⁹RIC IV, 1, Pescennius Niger, 1 (D). Identyczną ikonografię posiadają denary Septymiusza Sewera z Azji, zob. RIC IV, 1, Septimius Severus, 527 (D).

⁵⁰RIC IV, 1, Septimius Severus, ibidem.

⁵¹RIC IV, 2, Elagabalus, 185 (D).

Fot. 8. RIC IV, 3, Trebonianus Gallus 102. Sesterce, Rzym, 251-253 n.e. Aw.: IMP CAES C VIBIVS TREBONIANVS GALLVS AVG; Popiersie Treboniana Galla w wieńcu laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS AVGG S C; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma feniksa na globie, lewą ręką unosi szatę.
© The Trustees of the British Museum

tomiaś denary rzymskie Sewera Aleksandra, opatrzone nową legendą: AETERNITATIBVS, prezentują postać kobiecą (*Aeternitas*?) wspartą na kolumnie, trzymającą glob i oszczep⁵². W III wieku propagowanie idei *Aeternitas Augusti* odbywało się głównie za pośrednictwem symboliki Feniksa (Trebonian Gall, Woluzjan (fot. 8), Emilian, Karynus, Dioklecjan, Maksymian, galijscy uzurpatorzy, Tetrykus I i II)⁵³, jak i gwiazd, zwłaszcza *Sola*⁵⁴. Do *Sola* z globem będą powracali w drugiej połowie III stulecia Walerian, Galien, Klaudiusz Gocki, Kwintyl-

⁵²RIC IV, 2, Severus Alexander, 129–130 (D).

⁵³RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17; 30; 102 (Au/ Ant./ S); RIC IV, 3, Volusian, 154 (Au); RIC IV, 3, Aemilian, 55 (S); RIC V, 2, Carinus, 242–249 (Ant.); 322 (Ant.); RIC V, 2, Diocletian, 204 (Ant.); RIC V, 2, Maximianus Herculeus, 542 (Ant.); RIC V, 2, Tetricus I and Tetricus II, 206 (Au). Motyw nieustannie odradzającego się mitycznego ptaka po raz pierwszy pojawia się w II wieku, w serii konsekracyjnej Antoninusa Piusa ku czci Faustyny Starszej oraz na monetach, które najprawdopodobniej też zostały wybite w związku z konsekracją Faustyny Starszej (RIC III, Antoninus Pius, 833; 1051 (As)=Schmidt-Dick, f.l.A/09), przy czym jako dodatkowy atrybut pojawia się tu *caduceus*, oraz na monetach konsekracyjnych Faustyny Młodszej, wybitych przez Marka Aureliusza.

⁵⁴RIC IV, 3, Gordian III, 83 (Ant.); 97 (Au); 109 (Au); 111 (D); 117 (Q); 297 (a, b, c) (S/ As/ Dp). Odminną ikonografię posiadają jedynie wybite w Rzymie w tym samym okresie sesterce, na których obok napisu AETERNITAS AVGVSTI SC przedstawiono Gordiana III jadącego na koniu trzymającego glob (RIC IV, 3, Gordian III, 314 (S)).

lus, Aurelian i Probus⁵⁵. Propagowana w mennictwie Filipów wieczność cesarza (*Aeternitas Augustorum*, *Aeternitas Augusti*, *Aeternitati Augustorum*, *Aeternitati Augusti*)⁵⁶ doczekała się kilku wariantów legend i typów ikonografii rewersu. Sens *Aeternitas Augusti* reprezentowała jednak na monetach Filipów nie personifikacja *Aeternitas*, lecz nowatorska ikonografia słonia z kornakiem na grzbiecie⁵⁷ oraz Sola z globem w dłoni⁵⁸. Różnorodność obrazów, motywów i symboli przywołanych w III wieku w powiązaniu z *Aeternitas* jest zdumiewająca. Kiedy dzięki Trebonianowi Gallowi, propagującemu wieczność cesarza personifikacja *Aeternitas* ponownie zagości na monetach w latach 251–253, ozdabiając serie wybitych w mennicy stołecznej monet, jej ikonografia będzie analogiczna do wypracowanej w mennictwie konsekracyjnym Antoninusa Piusa: stojąca postać kobieca, wykonująca gest podciągania sukni, trzyma feniksa na globie⁵⁹. Identyczne rewersy zdobyły aureusy rzymskie Woluzjana z tego samego okresu oraz sesterce Emilianiana z 253 r.⁶⁰ Od drugiej połowy III wieku obietnice *Aeternitas* cesarza składane były głównie za pośrednictwem legend i ikonografii, której treścią, z wyjątkiem monet Floriana, Karynusa, niektórych typów Dioklecjana i Maksymiana, nie była personifikacja *Aeternitas*, lecz inne wzory przedstawieniowe kojarzone z wiecznością. Cesarze, którzy wyłamali się z trendu trzeciowiecznego, ograniczającego się do hasła i bardziej abstrakcyjnych symboli, to Florian, Karynus, Dioklecjan i Maksymian. Na antoninianach pierwszego z wymienionych, wybitych w Lugdunum w 276 roku, umieszczono dwa typy ikonograficzne *Aeternitas*: z globem i sterem oraz globem i bertem⁶¹. We wczesnych latach osiemdziesiątych Karynus wybił natomiast w mennicy rzymskiej i Kyzikos antoniniany z *Aeternitas* trzymającą

⁵⁵RIC V, 1, Valerian I, 211 (Ant.); 228–229 (Au); 232 (Ant.); RIC V, 1, Gallienus (joint reign), 302 (Au); 373 (Ant.); RIC V, 1, Gallienus, 24; 99 (Au); 160 (Ant.); 348 (D); 465; 465a; 466; 555; 629; 630 (Ant.); RIC V, 1, Claudius Gothicus, 16–17 (Ant.); 115–116 (Q); 270 (Ant.); emisja konsekracyjna ku czci DIVO CLAUDIO; RIC V, 1, Quintillus, 7 (Ant.); 40 (Q); RIC V, 1, Aurelian, 20; 44 (Ant.); RIC V, 1, Probus, 3 (Au); 21–22 (Ant.); 134–135 (Au).

⁵⁶RIC IV, 3, Philip I, 58 (Ant.); 167 (a–d) (S/ As/ Dp); 246A (a, b); 90; 137 (Otacilia Severa) (Ant.).

⁵⁷RIC IV, 3, Philip I, 58 (Ant.); 167 (a, b) (S/ As); 167 (c, d) (Dp); RIC IV, 3, Philip II, 246A (a, b) (Ant.).

⁵⁸RIC IV, 3, Philip I, 90; 137 (Ant.).

⁵⁹RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17 (Au); 30 (Ant.); 102 (S)=Schmidt-Dick, f1A/17. Pot. RIC III, Antoninus Pius, 347 (D); 1105 (S); 1157 (Dp/ As).

⁶⁰RIC IV, 3, Volusian, 154 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/17; RIC IV, 3, Aemilian, 55 (S).

⁶¹Odpowiednio: RIC V, 1, Florian, 2–3; 4–5 (Ant.).

feniksa na globie⁶². Bardzo podobną ikonografię wykorzystali na serii antoninianów z Ticinum Dioklecjan i Maksymian⁶³.

Choć typ ikonografii *Aeternitas* w mennictwie rzymskim nie jest jednolity, charakteryzuje się bowiem bogactwem i różnorodnością motywów i ujęć, jej mianownikiem stała się postać kobieca w długiej sukni, wyposażona w różnorodne atrybuty związane z symboliką wieczności kosmicznej, bądź czasu odnawialnego (feniks). Personifikowana *Aeternitas* w postaci kobiety w długiej szacie, ukazana w pozie kontrapostu, trzymająca promieniujące słońce i księżyc trafiła do gęstego pocztu upersonifikowanych rzymskich abstrakcji dzięki Flawiuszom. I choć jej insygnia będą się z czasem zmieniać, to postać w długiej tunice pozostanie elementem niezmiennym i oryginalnie rzymskim w ikonografii personifikacji żeńskich. Przedstawione na monetach Flawiuszy, Trajana i Hadriana, były niebieskie zestawione razem symbolizowały cykliczną i kosmiczną koncepcję wieczności, w której czas, wyznaczany przez obroty tych dwóch ciał niebieskich, jest czynnikiem mobilnym i nieprzerwanie rozpoznanym od nowa⁶⁴. Jak zaświadcza Florus, Rzymianie wierzyli, że nie tylko ogień ziemski (*ignus aeternus*), lecz także ten boski, świecący w gwiazdach, jest związany z potęgą cesarzy. Historyk podał, że Numa przekazał kapłankom Westy ogień, aby ten pełnił straż nad państwem, analogicznie do gwiazd niebieskich⁶⁵. Wykorzystanie przez Wespazjana obu motywów astralnych jako atrybutów *Aeternitas* wskazuje wyraźnie na sentyment cesarza do religii Wschodu (zwłaszcza wierzeń egipskich)⁶⁶, były to bowiem wyróżniki aleksandryjskiego

⁶²RIC V, 2, Carinus, 242–249; 322 (Ant.).

⁶³RIC V, 2, Diocletian, 204; Maximian Herculeus, 542 (Ant.).

⁶⁴Por. H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum II: Vespasian to Domitian*, London 21966, s. xxxix n. Temat ikonograficzny słońca i księżyca, w odniesieniu do epoki starożytnej, zbadał szczegółowo Waldemar Deonna (W. Deonna, *Les crucifix de la vallée de Saas* (Valais): Sol et Luna. Histoire d'un thème iconographique, *Revue de l'histoire des religions* 132, 1946, s. 5–47; 49–102; idem, *Éternité*, [w:] *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, Bruxelles 1949, s. 71–76, w tym w odniesieniu do rzymskiej *Aeternitas*). Zob. też J. Gagé, *Le Colosse et la Fortune de Rome, Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* 45, s. 112–114; P. Strack, *Untersuchungen*, s. 186 n.; M.S. Carvahlo, *Soleil et Lune: les jumeaux mythiques et le caractère tricheur*, [w:] *Les grandes figures religieuses fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité*. Besançon 25–26 avril 1984, Paris, s. 159–164. Sol na monetach, zob. F. Gneccchi, *Coin Types*, s. 22. Pot. R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 27.

⁶⁵Florus I, 2, 3.

⁶⁶Nt. znaczenia kultów egipskich w czasach flawijskich, zwłaszcza w czasach Wespazjana, zob. K. Scott, *The Imperial Cult under the Flavians*, Stuttgart–Berlin 1936, s. 9–13; J. Beaujeu,

Ajona⁶⁷. Zdaniem Franza Cumonta, który przebadał użycie przymiotnika *aeternus* w odniesieniu do bóstw pogańskich, idee związane z trwałością i nieprzemijalnością władzy mają swoją genezę na Wschodzie. Jedynie bóstwa, które w Italii określano mianem wiecznych (*aeternae*) to te, których kult przybył na Zachód w I wieku n.e. z Syrii⁶⁸. Wśród nich występują przede wszystkim gwiazdy, w tym Słońce i Księżyc⁶⁹. Wraz z wstąpieniem na tron Tytusa *Aeternitas* otrzymuje jednak nowe atrybuty — róg obfitości (*cornucopiae*) i berło. Zmienia się także poza: *Aeternitas* stawia lewą stopę na leżącym na ziemi globie. Nie można wykluczyć hipotezy Jeana Beaujeu, który tłumaczy tę zmianę negatywną reakcją Tytusa na sentymenty egipskie Wespazjana⁷⁰. Warto jednak zaznaczyć, że znaczenie symboliczne nowych atrybutów, kojarzonych z majestatem i pomysłnością państwa, nie było niczym nowym. Legendy monet Tytusa z lat 80 i 81 (*Aeternitas Augusti*) wyraźnie i jednoznacznie nawiązywały do wieczności, jako cechy cesarza, która jest mu nadana w sposób nieskończony, lub którą on gwarantuje, zapewniając państwu nieprzerwane trwanie pod swoimi rządami⁷¹. Z jednej strony legenda wiąże się z wiecznością państwa, z drugiej ze stanem szczęśliwego stanu pokoju, zaprowadzonego w państwie przez nową dynastię⁷². W przypadku Domicjana obrazy, które przywoływał, wskazywały na niczym

---

La religion romaine à l'apogée de l'Empire. I. La politique religieuse des Antonins (96–192), Paris 1955, s. 48; A. Heinrichs, *Vespasian's Visit to Alexandria*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 3, s. 51–80; K. Balbuza, *Alians polityki z religią, czyli o znaczeniu wizyty Wespazjana w Aleksandrii oraz znakach zwiastujących jego rządy*, [w:] L. Mrozewicz (red.), *Studia Flaviana*, Poznań 2010, s. 95–117; D. Wardle, *Suetonius on Vespasianus Religiosus in AD 69–70: Signs and Times*, *Hermes* 140, 2012, s. 184–200.

⁶⁷Por. R. Reitzenstein, *Das iranische Erlösungsmysterium*, Bonn 1921, s. 213; F. Sauter, *Der römische Kaiserkult bei Martial und Statius*, Stuttgart–Berlin 1934, s. 127; H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 333; J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 147.

⁶⁸F. Cumont, *Les dieux éternels des inscriptions latines*, *Revue Archéologique* 9, 1888, s. 184–193; idem, *L'éternité des empereurs romains*, *Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses* 1, 1896, s. 443. Na temat *Aeternus* (deus), zob. idem, *Aeternus* (deus), *REI*, 1894, s. 696–697.

⁶⁹Por. *CIL VI*, 755=ILS 3940 (Rzym): „Soli invic/ to et Lunae/ aeternae/ C(ai) Vetti Ger/mani lib(erti)/ duo Para/tus et Her/mes dederunt”. Inskrypcję dedykowali dwaj wyzwolenicy Gajusza Wettiusza Germanusa, Paratus i Hermes.

⁷⁰J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 148 oraz przyp. 4.

⁷¹*RIC II*, 1, Titus, 380–381 (As). Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 333; M. Clauss, *Kaiser und Gott: Herrscherkult im römischen Reich*, München 2001, s. 257.

⁷²Por. B. Grenzheuser, *Kaiser und Senat in der Zeit von Nero bis Nerva*, Diss. Münster 1964, s. 191, przyp. 65. Zob. też H.-G. Simon, *Historische Interpretationen zur Reichsprägung der Kaiser Vespasian und Titus*, Diss. Marburg 1952, s. 199; K. Scott, *The Imperial Cult*, s. 51.

nieskrępowane rozszczenia cesarza do boskich honorów i nadzieje na konsekrację⁷³. Zmiana w ikonografii *Aeternitas* nastąpiła, począwszy od Antoninusa Piusa, który odstąpił od tradycyjnego wzoru przedstawieniowego *Aeternitas*. Zarówno na monetach konsekracyjnych (wiązały się one z nieśmiertelnością kosmiczną/gwiezdną, z pośmiertnym odrodzeniem cesarzowej), wybitych ku czci defikowanej Faustyny Starszej, jak i niekiedy na pozostających typach z *Aeternitas*, pojawiło się wiele nowych wyróżników Wieczności: m.in. glob, glob gwiazdzisty, berło, feniks, feniks na globie, *caduceus*, welon, płaszcz gwiazdzisty. W ogromnym zespole monet Antoninusa Piusa wybitych dla boskiej Faustyny skomplikowana jest identyfikacja kobiecej postaci, bohaterki większości monet podpisaną legendą AETERNITAS. Wieloznaczność tej ikonografii na pewno wynikała z odmiennego pola semantycznego, w ramach którego wymienione typy zostały wyemitowane. Temat *Aeternitas* przywołano tu bowiem nie w odniesieniu do żyjącego władcy, lecz do konsekrowanego członka rodziny cesarskiej⁷⁴. W nowym zestawie symboli *Aeternitas*, wykorzystanych na monetach Antoninusa Piusa jednym z najbardziej charakterystycznych stał się feniks — mityczny ptak, którego *Aeternitas* trzyma w dłoni bądź na globie. Feniks to symbol zmartwychwstania, wiecznego odradzania się czasu i życia, początku nowego wieku, nieustannie odnawiającego się porządku globalnego, wieczności⁷⁵. Innymi ciekawymi atrybutami *Aeternitas* stały się płaszcz haftowany gwiazdami i glob usiany gwiazdami — symbole nieskończoności ciał niebieskich⁷⁶. Motyw *Aeternitas* z globem w prawej ręce i rozpostartym nad głowę płaszczem gwiazdzistym mógł stanowić analogię do sfery niebiańskiej, do której cesarzowa przeniosła się po śmierci. Pochodnia, którą *Aeternitas* trzyma w dłoni, kojarzyła się z misteriami⁷⁷, natomiast gest unoszenia dłoni ku niebu

⁷³Por. J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 149; G. Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat*, Stuttgart 2004, s. 462, przyp. 62.

⁷⁴W I wieku *Aeternitas* konsekrowanych, czy to w postaci inskrypcji, czy też ikonografii po raz pierwszy wystąpiła za Tyberiusza, ku czci Augusta (monety prowincjonalne z Hiszpanii: Roman Provincial Coinage (=RPC) I, 29; 47; 48; Tib. 78; 79; 80; 166; Tib. 166), później za Tytusa, ku czci ubóstwionego Wespazjana (monety z mennicy cesarskiej w Rzymie: BMC II, nr 5, s. 277; Awers: DIVVS AVG VESPASIANVS, rewers: AETERNIT AVG SC — *Aeternitas* trzyma *cornucopiae* i włócznię, symbole pomyślności i majestatu Rzymu).

⁷⁵O symbolice feniksa por. R. Van den Broek, *The Myth of the Phoenix*, Leiden 1972; na monetach Faustyny Starszej por. M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle 1926, s. 82; P. Strack, *Untersuchungen*, s. 100; P.N. Schulten, *Die Typologie*, s. 33 n.

⁷⁶P. Strack, *ibidem*; P.N. Schulten, *ibidem*.

⁷⁷M. Bernhart, *Handbuch*, s. 82; P.N. Schulten, *ibidem*.

można interpretować jako symbol pojednania i wspólnoty ze światem boskim⁷⁸. W serii konsekracyjnej ku czci Faustyny najbardziej zdumiewa ogromna liczba monet wybitych ku czci zmarłego członka domu cesarskiego oraz tak znacząca intensyfikacja tematu wieczności. Żeńskie postaci z monet Faustyny, które przyjmują cechy *Aeternitas*, miały reprezentować nową koncepcję wieczności rozumianą w kontekście kultu *Divi Divaque* — przez pryzmat kultu panującego w czasach Antonina, i później Marka Aureliusza i Faustyny II⁷⁹. Niewątpliwie mennictwo konsekracyjne ku czci Faustyny Starszej miało charakter osobisty i emocjonalny⁸⁰.

W mennictwie Pescenniusza Nigra i Septymiusza Sewera jesteście świadkami sytuacji, gdy wieczność cesarska nie zawsze i niekoniecznie była „alegowana”. Ci panujący na przełomie II i III stulecia augustowie przydzielili sobie cykliczną/kosmiczną koncepcję wieczności gwiezdnej, posługując się symboliką księżycą i siedmiu gwiazd. Nie znaczy to jednak, że praktyka ta stała się obowiązująca. Już bowiem kolejni przedstawiciele dynastii Sewerów, Heliogabal i Sewer Aleksander, w promowaniu wieczności cesarskiej powrócili do obrazowego sposobu jej wyrażania. Ucieśnienie Wieczności na monetach Heliogabala stoi przed ołtarzem, trzymając paterę i berło, natomiast na denarach rzymskich Sewera Aleksandra *Aeternitas* (?) trzyma glob i oszczep⁸¹.

Również w III wieku oba konteksty wieczności cesarskiej funkcjonują równolegle. Podczas gdy jedni cesarze, wyrażając ideę *Aeternitas Augusti*, przydzielali sobie wieczność Feniksa (Trebonian Gall, Woluzjan, Emilian, Karynus, Dioklecjan, Maksymian, galijscy uzurpatorzy, Tetrykus I i II), inni, począwszy od Gordiana III, postrzegają swoją wieczność w odniesieniu do gwiazd. Na rzeczą Sola personifikacja *Aeternitas* znika na ponad dwadzieścia lat z rewersów monet⁸². Jak zauważył Robert Turcan, Sol — gwiazda czasu cyklicznego, dziennego i rocznego symbolizuje i gwarantuje przedłużenie panowania, gdyż cesarz jest dla ludzi tym, czym Słońce dla świata boskiego⁸³. Rewersy monet

⁷⁸P. Strack, *Untersuchungen*, s. 100 n. Tam również o nieco odmiennej symbolice tego gestu na monetach innych cesarzy; P. Schulten, *ibidem*.

⁷⁹Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 338; H. Mattingly, *The Consecration of Faustina the Elder and her Daughter*, *Harvard Theological Review* 41, 1948, s. 147–151.

⁸⁰H. Mattingly, *The Consecration*, s. 150 nn.

⁸¹RIC IV, 2, Elagabalus, 185; Severus Alexander, 129–130 (D).

⁸²RIC IV, 3, Gordian III, 83 (Ant.); 97 (Au); 109 (Au); 111 (D); 117 (Q); 297 (a,b,c) (S/As/Dp).

⁸³R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 28.

Filipów, propagujące ideę wieczności cesarskiej ozdobiła zarówno ikonografia Sola trzymającego glob, jak i wcześniej niespotykana ikonografia słońca kroczącego w lewo, powożonego przez kornaka z ankiem w dłoni. Nowatorstwo w zakresie wzoru przedstawieniowego, przy uwzględnieniu treści napisu, polega na niespotykanym dotąd zespoleniu symboliki słońca z obietnicą cesarskiej *Aeternitas*⁸⁴ bez nawiązań do konsekracji⁸⁵. Słońce, których symbolikę zaczerpnięto najprawdopodobniej z Egiptu⁸⁶, kojarzono z długim życiem, dlatego stały się w Rzymie symbolem wieczności duszy⁸⁷. Na omawianych monetach Filipa I słońce w powiązaniu z *Aeternitas*, lecz bez aluzji do konsekracji symbolizowały prawdopodobnie nie tylko wieczność władzy dynastii i wieczność Rzymu, lecz także trwałość, stabilizację i potęgę panowania rzymskiego. Teoretycznie treść rewersu, zarówno ikonografii, jak i legendy, mogła się pośrednio wiązać z obchodami milenijnymi, które miały miejsce w trakcie pięcioletnich rządów dynastii Filipów⁸⁸. Monety z omawianej grupy mogły, w kontekście inauguracji nowego *saeculum*, a także mianowania Filipa II na augusta, tudzież triumfu, planowanego bezpośrednio przed obchodami milenijnymi, przypominać o bożkości cesarza i dynastii, a przez to danej im z definicji wieczności trwania, gwarantów wieczności Imperium.

⁸⁴W. Koehler, Personifikationen, s. 28; Ch. Körner, Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats, Berlin 2002, s. 103. Wcześniej słońce pojawiały się na monetach z legendą MVNIFICENTIA AVG. Por. T. Ganschow, Munificentia und Aeternitas: Elefantendarstellungen auf römischen Münzen, [w:] Agathos Daimon: mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil, Athènes 2000, s. 147–153.

⁸⁵Wizerunek słońca na emisjach konsekracyjnych: Antoninusa Piusa dla deifikowanej Faustyny Starszej (RIC III, Antoninus Pius, 352=Schulten, 128 (Au); 1112=Schulten, 128b (S); 1113= Schulten 128a (S); 1166= Schulten, 128 c (Dp/ As)); Marka Aureliusza dla deifikowanej Faustyny Młodszej (RIC III, Marcus Aurelius, 1698=Schulten, 264 (S)).

⁸⁶P.N. Schulten, Die Typologie, s. 41.

⁸⁷Por. P.N. Schulten, Die Typologie, s. 41. O słońcu jako symbolu *Aeternitas* por. J. Gagé, Le „Templum Urbis” et les origines de l'idée de „Renovatio”, [w:] Mélanges Franz Cumont, Brussels 1936, s. 157.

⁸⁸Inną interpretację wspomnianych emisji zaproponował Thomas Ganschow, według którego monety z legendą AETERNITAS AVGG i słońciem na rewersie nie odnoszą się do *ludi saeculares*, lecz do idei dynastycznej (T. Ganschow, Munificentia, s. 151), którą niegdyś za pośrednictwem hasła *Aeternitas* lansował Septymusz Sewer. Tezę tę, w odniesieniu do powyżej omawianej serii monet, trudno zaakceptować, chociażby ze względu na inną anizeli w tamtym przypadku legendę rewersu (za Sewerów brzmiała ona AETERNITAS IMPER) i odmienną ikonografię.

Fot. 9. RIC IV, 3, Volusian 154. Aureus, Rzym, 251–253 n.e. Aw.: IMP CAE CVIB VOLVSIANO AVG; Popiersie Woluzjana w wienku laurowym, udrapowane, pr.; pancierz. Rew.: AETERNITAS AVGG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma feniksa na globie, lewą ręką unosi szatę. © The Trustees of the British Museum

Różnorodność obrazów, motywów i symboli przywoływanych w III wieku w powiązaniu z *Aeternitas* jest zdumiewająca. Kiedy dzięki Trebonianowi Gallowi, propagującemu wieczność cesarza personifikacja *Aeternitas* ponownie zagości na monetach w latach 251–253, ozdabiając serie wybitych w mennicy stołecznej monet, jej ikonografia będzie stanowić powrót do tej z czasów Antoninusa Piusa: stojąca postać kobieca, wykonująca gest podciągania sukni trzymając feniksa na globie (fot. 9)⁸⁹. Szlakiem tym podążą Woluzjan oraz Emilian.

W drugiej połowie III wieku, obok przywoływanej personifikacji *Aeternitas*, częstym motywem, za pomocą którego ją wyrażano, były nadal jednoznaczne legendy, lecz także różnorodne wzory przedstawieniowe: cesarz z globem, Saturn trzymający berło lub kosę, utożsamiany z greckim Chronosem, bogiem czasu i starzenia się, Sol, Diana czy Wilczyca karmiąca Bliźniaków⁹⁰. Ikoniczne aluzje do początków państwa i symbolizujących je mitów założycielskich miały na celu przywołanie pamięci o długiej historii trwania rzymskiego panowania, z nadzieją na odrodzenie lub przetrwanie. Tego rodzaju obrazy były bardzo oczekiwane, zwłaszcza w trudnej trzeciowiecznej rzeczywistości politycznej. Z tego powodu równie istotne i pozytywne propagandowo stały się

⁸⁹RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17 (Au); 30 (Ant.); 102 (S).

⁹⁰RIC V, 1, Gallienus, 349 (D); 628 (Ant.); 677 (D).

próby powiązania wieczności cesarskiej z niezwykczonością⁹¹, z którą z kolei łączono w tym przypadku ideę cykliczności czasu. Legendzie AETERNITAS AVG na jednej z monet Tacyta przypisano przedstawienie cesarza siedzącego na globie, koronowanego laurami przez Wiktoria, trzymającą koło zodiakalne z czterema porami roku. Wieczność jest wyobrażona poprzez obracający się krąg miesięcy, pór roku i lat, w ciągłym następowaniu po sobie faz, tworzących kosmiczny, ciągle rozpoczynający się na nowo okres trwania. Jest zatem wyrażana przez upływ czasu, lecz w swojej długości przeżytej przez ludzi.

Tetrarchowie, Dioklecjan i Maksymian, propagując uosobioną *Aeternitas* z feniksem na globie oraz „długowiecznego” słonia, przekazali dwa bardzo różne obrazy przetrwania: przez bezustanne odradzanie się lub przez długie starzenie się...⁹². Ostatni z cesarzy, na którego monetach rozpowszechniano ideę wieczności cesarza, Maksencjusz, wzorem Galiena, Aureliana i Probusa, powraca do mitów założycielskich Rzymu (wilczyca karmiąca bliźnięta; Diokurowie, Kastor i Polluks). Obraz ten zdaje się wyrażać przekonanie, że *Aeternitas Augusti* zawiera się w *Aeternitas Imperii*, stanowiąc jej czasowy aspekt.

Katarzyna Balbuza

PERSONIFICATION OF AETERNITAS ON ROMAN COINS PROPAGATING THE IDEA OF EMPEROR'S ETERNITY

Summary

The iconography of *Aeternitas* in Roman coinage is not homogenous, being characterised by an abundance and diversity of motifs and representations. Still, one thing they always had in common was a figure of woman in a long dress, equipped with various attributes associated with the symbolic of cosmic eternity or renewable time (phoenix). *Aeternitas* personified by a woman in a long dress, shown in contrapposto, holding a radiant sun and moon entered the extensive stock of personified Roman abstractions thanks to the Flavians. Although her insignia changed over time, the figure in a long tunic would remain, as a permanent and originally Roman element in the iconography of female personifications.

⁹¹RIC V, 1, Tacitus, 106 (As).

⁹²Na temat *Aeternitas* w okresie tetrarchii zob. A. Arnaldi, *Aeternitas e perpetuitas nella monetazione di età tetrarchica*, Rivista Italiana di Numismatica 79, 1977, s. 109–133.